

Պ Ա Տ Մ Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Հայ պատմագրությունը, որը փարթամորեն ծաղկել էր V—VII դարերում, արաբական տիրապետության ժամանակ անկում ապրեց։ Այնուհետև շուրջ երկու դար տևող ժամանակամիջոցում միայն մի պատմիչ է հայտնի՝ Ղևոնդ Երեցը (VIII դ.), որը պարզ, բայց և ճշմարտացի նկարագրում է արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանում ստեղծված վիճակը՝ մանրամասնորեն կանգ առնելով հայ ժողովրդին բաժին ընկած կեղեքումների և դառը զրկանքների, ինչպես նաև արաբական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի ապստամբությունների և մղած պայքարի վրա¹։

IX դարի վերջերից սկսած հայ պատմագրությունը վերելք է ապրում և նշանակալից հաջողություններ ունենում X—XI դարերում։ Այս ժամանակաշրջանի պատմագրությունը հենվում էր V—VII դարերի մատենագրության և մասնավորապես Մովսես Խորենացու ավանդույթների վրա, բայց նրա մեջ առաջ եկան նաև նոր երևույթներ։ Բազմաթեմքների կենտրոնական թագավորության և գավառական իշխանությունների առկայությունը պայմանավորում էր քաղաքական երկու ուղղության երևան գալը պատմագրության մեջ, որոնցից մեկը պաշտպանում էր միասնության և երկիրը մեկ պետության մեջ միավորելու առաջավոր գաղափարը, իսկ մյուսը կողմնակից էր գավառական անջատողականության։

IX—XI դարերի հայ պատմագրությունը ամփոփ է անդրադարձրել երկրի ներքին կյանքը՝ նոր պայմաններում ժառանգական հոդափորության ձևավորման, տիրույթների վերաբաշխման համար մղվող պայքարը, այդ հողի վրա տեղի ունեցող ներքին ընդհարումները, երկրի տնտեսական բարգավաճումը, քաղաքների ու քաղաքային կյանքի զարգացումը, սոցիալական պայքարի սրումը՝ կապված թոնդրակյան շարժման հետ և այլն, Հայաստանի քաղաքական-տնտեսական, առևտրական և մշակութային լայն կապերը Բյուզանդական կայսրության և արաբական խալիֆայության երկրների հետ, ինչպես նաև կրթա-իմացական մակարդակի բարձրացումը։ պայմանավորում էին, նաև ավելի լայն ճանաչողական բնույթի պատմական երկերի ստեղծումը։ Այս հարցում ևս հայ պատմագրությունը շարունակել է V—VII դարերի ավան-

¹ Մատթուհի Դևոնդեյ մեծի վարդապետի Հայոց, Պետերբուրգ, 1887։

զույթը՝ անդրադառնալով իր և Թամանակից պատմության հարցերին ու միայն հայկական, այլև Թամանակի հասկացողությամբ ընդհանուր պատմության մասշտաբով, տեղ հատկացնելով Կովկասի, Մերձավոր Արևելքի և Բյուզանդական կայսրության երկրների պատմության մի շարք հարցերին:

Պահպանվում և ավելի էր արմատավորվում նաև հայ պատմագրության մի գեղեցիկ ավանդույթը՝ նոր պատմագիրը հաճախ սկսում էր իր պատմությունը շարադրել այնտեղից, ուր արդեն ավարտվում էր իր նախորդի երկը, իսկ երբեմն էլ շարունակում նախորդի թերթի թողած գործը, համեստաբար չհիշատակելով նույնիսկ իր անունը:

Մասամբ հարատևում էին նաև պատմագիտական աղբյուրները, որովհետև պատմագիտական կարևոր հարցերն ավելի շատ են իրենց անդրադարձումը գտնում կրոնական և աշխարհիկ բնույթի տարբեր երկերի, նամականների, գեղարվեստական ասեղծագործությունների, վիմական արձանագրությունների և այլ աղբյուրների մեջ, մի համաձայնք, որն իր հետագա զարգացումը պետք է ստանար XII—XIII դարերում: Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ եկեղեցական հեղինակների կողքին երևան են գալիս նաև աշխարհիկ հեղինակներ:

Բնորոշ է, որ հայ պատմագիտության զարգացմանը նախանձախնդիր են լինում ամենից առաջ Բագրատունիները: Ղևոնդ վարդապետի պատմությունը գրվել է Ե հրաման է Շապուհ Բագրատունու, իսկ IX դարի վերջերին կամ X դարի սկզբներին պատմություն գրելու ձեռնամուխ է եղել անձամբ նույնանուն մի այլ Բագրատունի իշխան:

Շապուհ Բագրատունու մասին տեղեկություններ է հաղորդում նրա կրտսեր ժամանակակից Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, որը մասամբ բացահայտում է նրա աշխատության բովանդակությունն ու բնույթը: Շապուհ Բագրատունին պարզագույն ձևով շարադրել է ժերունիների զրույցները, վերաբրտադրել Սմբատ Սպարապետի, Աշոտ Բագրատունու իշխանության և Թագավորության ժամանակների պատմությունը, Բուղայի գերի տարած հայ իշխանների վերադարձը, յուրաքանչյուրի հաստատվելը սեփական իշխանության մեջ, նրանց պայքարը հակառակորդների և երկիր ներխուժած թշնամիների դեմ, ֆեոդալների ներքին ընդհարումները, առանձին իշխանների գործերն ու ճակատագիրը և այլն:

Նշանավոր պատմաբան-կաթողիկոսը նկատել է տալիս, որ թեպետ Շապուհ Բագրատունին չի կարողացել իր աշխատությունը շարադրել ժամանակի քերթողական հրահանգների համաձայն, բայց ժերունիների զրույցները «գեղջուկ բանիւ բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան»², Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Շապուհ Բագրատունին անդրադարձել է նաև այլ պատմությունների, որպիսին էր, օրինակ, Գրիգոր Դերենիկի արկածալից կյանքի և չպանության զրույցը³, վերջապես նա գրով գրողմել է Աշոտ Ա

² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 167:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 179:

թագավորի գործերն ու ընթացքը, իմաստութիւնն ու մրցութիւնները, շինարարութիւնն ու երկիրը խաղաղեցնելը⁴:

1921 թ. Շապուհ Բագրատունու անունով, թեև վերապահությամբ, հրատարակվեց մի պատմական բնագիր⁵, որը ոճով համապատասխանում է Հովհաննես կաթողիկոսի հաղորդած տեղեկութիւններին, սակայն բովանդակությամբ նկատելիորեն տարբեր է, ուստի չի համարվում Շապուհ Բագրատունու ըուն գործը:

Հրատարակած բնագիրը, հիրավի, իր ժամանակին ժողովրդի մեջ բերնե-բերան անցած պատմական զրույցների կցկուտը տեղեկութիւնների հավաքածու է, գրի առնված գեղջկական բարբառով⁶:

Հովհաննէս Դրասխանակերտցու, ժամանակի կաթողիկոսի, եկեղեցական, կրօնական ու քաղաքական ականավոր գործչի գրչին է պատկանում «Հայոց պատմութիւն» նշանավոր երկը: Պատմիչը կրթութիւնն ստացել է Մաշտոց Սեանցի վարդապետի դպրոցում, որին և հաջորդեց կաթողիկոսական լաթոռի վրա (897—929): Նա գիտակ էր V—VII դարերի հայ պատմագրութեանը և հետևում էր, իր խոսքով ասած, ժամանակի «քերթողական հրահանգն»:

Պաշտօնի բերումով նա բազմիցս խաղաղութեան միջնորդ է եղել իրար հետ ընդհարվող իշխանների միջև, կատարել է նաև դիվանագիտական առաքելութիւններ՝ Բագրատունեաց թագավորութիւնը օտարների ոտնձգութիւններից զերծ պահելու նպատակով: Նույնիսկ ենթարկվել է կալանքի՝ Ատրպատականի Սաջյան Յուսուֆ ամիրայի կողմից: Փախչելով բանտից, նա հարկադրված է եղել դեգերելու Աղվանքում, Վրաստանում, հայկական տարբեր գավառներում, մինչև որ կրկին վերադարձել է Բագրատունիների մոտ, այնտեղից էլ անցել է Վասպուրական, որտեղ և կնքել է իր մահկանացուն 929 թ.:

Հովհաննէս կաթողիկոսն իր պատմութիւնը գրել է խոր ծերութեան տարիներին: Նա իր շարադրանքն սկսում է չրհեղեղից և հասցնում մինչև 924 թ.: Պատմութեան սկզբի մասերը նա քաղվածաբար և համառոտակի առել է նախորդ պատմիչներից. հաղորդում է նաև որոշ տեղեկութիւններ կաթողիկոսների գործունեության մասին: Ավելի մանրամասն է շարադրել IX դարի կեսերից սկսվող պատմութիւնը, մանավանդ պատմական այն անցքերն ու եղելութիւնները, որոնց նա ոչ միայն ականատես, այլև մասնակից է եղել, այսինքն՝ Սմբատ թագավորի և Աշոտ Երկաթի ժամանակների պատմութիւնը: Աշոտ Երկաթի և Աշոտ Շապուհյանի պայքարում նա միջնորդ լինելով հանդերձ, ավելի հակված է եղել Աշոտ Շապուհյանի կողմը (որին բաժին ընկած Դվինում գտնվում էր կաթողիկոսարանը), իսկ հետո էլ, երբ Դվինն ընկավ օտարների ձեռքը, կաթողիկոսը անցավ Վասպուրական: Թերևս այս հանգամանքով էլ պետք է բացատրել, թե ինչու Աշոտ Երկաթի վերջին տարիների գոր-

⁴ Հովհաննէս Դրասխանակերտցի, Առաջարան, էջ Բ.

⁵ «Պատմութիւն Շապուհ Բագրատունու», էջմիածին, 1921:

⁶ Տճ-ս Մ. Արեղյան. Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, հատ. Ա, Երևան, 1944,

ծունեության մասին կաթողիկոս-պատմագիրը լռություն է պահպանում: Այդուհանդերձ, Հովհաննես կաթողիկոսի երկը I X դարի վերջերի և X դարի սկզբների հայոց պատմության բազմակողմանի և հավաստի փաստական նյութերով հարուստ ամենանշանավոր գործն է: Այն գրված է հայրենասիրական շնչով, ճոխ լեզվով, որը տեղ-տեղ հասնում է հոետորական շքեղության: Հեղինակը գրում է ոգեշնչված, երբ խոսքը վերաբերում է օտարների դեմ մղվող պայքարի հաջողություններին, երկրի անկախության վերականգնմանը, խաղաղության հաստատմանը և բարգավաճմանը, մինչդեռ երկրին հասած ձախողությունների պահին նա գործադրում է Մովսես Խորենացու Ողբի ոճը:

Հովհաննես կաթողիկոսը դրվատում է ազատագրական պայքարը գլխավորող և երկիրը շենացնող իշխաններին, թագավորներին, ատելությանը է խոսում հայրենի երկիրը ասպատակողների և ավերողների մասին, խարազանում է վեհերոտ և հակառակորդի նկատմամբ երկդիմի արող իշխաններին: Այդ ամենի մեջ երևան է գալիս կաթողիկոս-պատմաբանի հայրենասիրությունը:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին հանդես է գալիս իբրև Հայաստանի միասնական պետականության գաղափարախոս, առանձին դրվատանքով է խոսում Աշոտ Ա-ի և նրա կողմից հայ պետականության վերականգնման մասին և դառնությանը ու վշտով՝ հիշում երկիրը պառակտող իշխաններին: Նա լավ էր հասկանում, որ ավելի զորեղ հակառակորդների հարվածներին դիմակայել Հայաստանը կարող էր միայն միասնաբար, ուստի պառակտումը դիտում էր իբրև ռազմապետության աղէտք ազգապղծութեան⁷: Նա իշխաններից ակնկալում է ձվայելաբար ի միասին կապակցել հասարակ եղբայրութեամբ և իբրև զմի այր միանալ⁸ և վշտով ավելացնում. «բայց ոչ զայս եղև տեսանել զմեզ, այլ նորին հակառակն կրեցաք»:

Խոսելով Գագիկ Արծրունու՝ Սմբատ արքայից պառակտվելու և թագստանալու համար Յուսուֆի մոտ գնալու մասին, պատմագիրը նկատում է, որ Յուսուֆը «ախորժաբար ընկալեալ՝ տայր նմա թագ արքունական և պատիւս և պարգևս արքունականս ի քակտումն միաբանութեան նոցա», որպեսզի Սմբատը և Գագիկը իրար հետ «դիրադաւ լիցին» և ընդհարվեն: Գնահատելով այդ ակտը, պատմագիրն ասում է, որ դրանով Հայաստանի համար կորստական դուռ էր բացվել, «զոր ոչ այլ ումեք՝ քան թէ Աստուծոյ գոյր կարողութիւն փակել զնա»⁹:

Իր գրքի վերջում Հովհաննես Դրասխանակերտցին, իբրև երկրի կաթողիկոս, կոչ է անում և խրատ կարգում երկրի իշխանավորներին, որ զօտությունները թողնեն և միաբանություն ու միասնություն հաստատեն:

Իբրև իշխող դասակարգի գաղափարախոս, Հովհաննես Դրասխանակերտցին խիստ բացասական վերաբերմունք ունի դասակարգային պայքարի և սոցիալական շարժումների նկատմամբ, որոնք բռնկվել էին Արարատյան նահանգում և այլուր¹⁰:

Կաթողիկոս-պատմաբանը իր աշխատության մեջ, քնականաբար, առիթը

7 Հավանենես Դրասխանակերտցի, էջ 189—190:

8 Նույն տեղում, էջ 264:

9 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 324:

բաց չի թողնում պաշտպանելու հայ եկեղեցու դիրքերը՝ ընդդեմ աղանդավորական կամ դավանաբանական ամեն մի շեղման:

Թովմա Արծրունին ժամանակի ուսյալ, գիտուն և հեղինակավոր վարդապետներից մեկն էր: Իր «Պատմութիւն տանն Արծրունեաց» փաստալից և արժեքավոր աշխատությունն սկսել է գրել դեռևս IX դարի 80-ական թվականներին՝ Գրիգոր Դերենիկի (մահ. 887 թ.) պատվերով, ապա շարունակել է Գալիկ Արծրունու հանձնարարությամբ, երբ վերջինս Վասպուրականի գահերեց իշխանն էր ու հայոց գորավարը: Նա երկար ժամանակ է աշխատել իր պատմության վրա, գրելով թերևս Հովհաննես կաթողիկոսի մահից հետո էլ¹⁰:

Թովմա Արծրունին պատմության առաջին դպրությունն սկսում է Ադամից և հասցնում մինչև Արշակունյաց թագավորության անկումը, օգտվելով նախորդ պատմիչներից: Խնչպես երևում է պատվիրատու Գրիգոր Դերենիկին ուղղված խոսքերից, այս դպրության գլխավոր խնդիրը եղել է Արծրունիների ազգաբանությունը Հայոց պատմության հետ զուգորդված շարադրելը. «ղնախնեացն քոց զազգաբանութիւն և զորպիսութիւն, կարգաւ ածել զթիւսն ըստ ծննդոց իւրաքանչիւրոց մինչ առ մեզ զբովանդակութիւնն չափաբերել, և որ վասն անցիցն Հաթց ի Տաճկաց զպետութենէն ներգործեցաւ...»¹¹: Առասպելախառն զրույցներով ընդմիջարկված այդ դպրությունը հեղինակն ինքն անվանում է «Պատմութիւն Հայոց ըստ ազգաբանութեան Արծրունեաց սեռի»:

Երկրորդ դպրության մեջ թուցիկ խոսվում է մարզպանական, ապա արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանների անցքերի մասին, մինչև 850 թ.: Հետաքրքրական են այս դպրության վերջին հատվածները, որոնք վերաբերում են իշխանաց իշխան Բագարատի օրոք (830—840-ական թվականներ) տեղի ունեցած անցքերին, իսկ-Սասունի լեռնականների կենցաղին, նրանց ապստամբությանը արաբների դեմ և Յուսուֆ ոստիկանի սպանությունը:

Թովմա Արծրունու պատմության ամենաընդարձակ և ամենաարժեքավոր մասը երրորդ դպրությունն է, որն ընդգրկում է 850 թ. մինչև X դարի սկզբները, հասնելով մինչև Աշոտ Արծրունու մահը (905) և նրան հաջորդած Գագիկ ու Գուրգեն Արծրունիների իշխանության առաջին տարիները, երբ նրանք դեռևս զբաղված էին շխարհարական գործունեությամբ: Այս դպրությունը հեղինակը գրել է մասամբ ժամանակակիցներից լսելով և ստուգելով, մասամբ էլ անցքերին ականատես լինելով. ուստի այն հարուստ է ճշմարտացի փաստերով, հաճախ և մանրամասնություններով, երբ խոսքը վերաբերում է Վասպուրականին: Լինելով Արծրունիների տոհմական պատմիչը, ամեն կերպ մեծարում է Արծրունի իշխաններին, ներբողում նրանց հերոսական պայքարը՝ արաբական տիրապետության դեմ, հաղորդելով մանրամասն և կարևոր տեղեկություններ: Այսուամենայնիվ, ուշագրավ է, որ նա էլ չի ներում իշխաններից ոմանց և կրոնական որոշ գործիչների շեղումները և նրանց ներքին ճակատակռության հետևանքով գործած չարիքները: Հենց այս պատճառով էլ նրա պատմության արժեքը մեծ է, իբրև Վասպուրականում ժառանգա-

10 Մ. Աբեղյան, Հայոց ճին գրականության պատմություն, հատ. Ա, էջ 447:

11 Թովմա Արծրունի, էջ 223

կան հողատիրության վերականգնման և վերաբաշխման հողի վրա տեղի ունեցած ներքին անողորմ և սուր պայքարի փաստալից աղբյուրի:

Իբրև գավառական տոհմական պատմիչ նա կամ արդարացնում է Արծրունիների հակադրությունը Բագրատունիների կենտրոնական թագավորությանը, կամ լուռիան է մատնում նման փաստերը: Իբրև կրոնական գործիչ շատ է կառուցում Հին և Նոր կտակարաններից, մեջբերումներ անում: Լեզուն հարուստ է, բայց անհարթ, մերթ պարզ է, մերթ խճողված, խրթնաբան, շատ է ձգտում ոճով նմանվել իր նշանավոր նախորդներին, մանավանդ Նղիշին: Ջանում է գրել պատկերավոր, բայց երբեմն ընկնում է վերամբարձ ճոռմաբանության մեջ:

Անանուն (Արծրունի) պատմիչը հավանաբար Գագիկ Արծրունու հանձնարարությամբ, շարունակել է Թովմա Արծրունու պատմությունը. համեմատաբար չհայտնելով իր անունը: Երևում է, որ նա երկար ճանապարհորդած, բանիմաց ու հմուտ պատմիչ է: Շատ արժեքավոր են Ուտանում և Աղթամարում կատարված շինարարական աշխատանքների մանրամասն նկարագրությունները: Որոշ կրկնություններ անելով հանդերձ, նա առաջ է տանում պատմական անցքերի շարադրանքը: Նա նույնպես տոհմական-պալատական պատմիչ է, ծագումով թերևս Արծրունի:

Նա գովերգում է Գագիկ Արծրունուն, մանավանդ նրա շինարարական գործունեությունը: Եթե Հովհաննես կաթողիկոսը զայրույթով է խոսում Յուսուֆի հետ Գագիկ Արծրունու կնքած դաշինքի մասին, իսկ Գագիկին հեգնորեն անվանում է «թագակերպեալ իշխան», ապա Անանուն պատմիչը մեղքը Սմբատ արքայի վրա է գցում, որը հանդգնել է հարկեր չվճարել իրենից զորեղ իշխանավոր Յուսուֆին, ամբողջովին արդարացնում է Գագիկ Արծրունուն, անվանելով նրան «հանճարեղ», «Գագիկ մեծ արքա Հայոց», շուայելով ամեն գովեստ, ոչ միայն նրա գործերին, այլև անձնական բարեմասնություններին: Անանուն պատմիչի գրվածքը ճառային ներբողական պատմագրության մի ցայտուն նմուշ է:

Թովմա Արծրունին և նրա շարունակողը արժեքավոր նկարագրություններ են թողել նաև ժամանակի կենցաղի, սովորությունների և զենքերի ու զինավառության վերաբերյալ:

Մովսես Դասխուսեացին շարունակել է Մովսես Կաղանկատվացու¹² «Աղվանից աշխարհի պատմությունը» և իր նախորդի նման տեղեկությունները քաղել է տարբեր հեղինակներից ու աղբյուրներից: Երկու Մովսեսների գրվածքի սահմանը ստույգ որոշված չէ, բայց եթե Կաղանկատվացին VII դարի վերջի (կամ VIII դ. սկզբի) հեղինակ է, ապա, բնականաբար, Դասխուսեացուն պատկանում են պատմության այն հատվածները, որոնք ընդգրկում են հետագա, այն է՝ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանը, Աղվանից թագավորության վերականգնումը և պատմությունը մինչև X դարի կեսերը կամ երկրորդ կեսը:

Ձգտելով ի մի խմբել Արցախի, Ուտիքի, այսինքն՝ Հայոց Աղվանքի

¹² Որոշ բանասերներ (օր. Ն. Ակիյան) երկու Մովսեսներին նույն անձնավորություն են համարում:

սլատմությանը վերաբերող փաստերը, քաղելով դրանք տարբեր աղբյուրներից նա ավելի ուշագրություն է նվիրել եկեղեցական պատմության հարցերին, «Հայոց» և նրան ենթակա «աղվանից» եկեղեցիների փոխհարաբերություններին, կապակցելով դրանք պատմական անցքերի հետ և շարադրելով ժամանակագրական կարգով: Շարադրանքը խիստ համառոտ է և ոչ փաստալից: Այնուամենայնիվ գտնում ենք տեղեկություններ, որոնք չեն հանդիպում այլ հեղինակների մոտ: Վերջում կցված է մի գլուխ «Անունք հայրապետացն Աղուանից, ամբ և գործք նոցին» վերնագրով, որը Աղվանից կաթողիկոսների շարքը սկզբից հասցնում է մինչև 998 թ. և եթե ամբողջովին այլ հեղինակի ձեռքով չի գրված, ապա լրացված է ուրիշի կողմից:

Ինչպես Մովսես Կաղանկատվացու, այնպես էլ Մովսես Դախուրանցու սլատմության նպատակը հիմնականում հայոց Արևելից կողմանց, նաև բուն Աղվանից աշխարհի քաղաքական պատմության ստեղծումն է, որի մեջ ըստ հնարավորին ի մի են բերված Աղվանքին (լայն իմաստով), նրա իշխանական տոհմերին և եկեղեցական գործերին վերաբերող պատմական տեղեկությունները¹³:

Ուխտանեսն Եպիսկոպոսը X դարի երկրորդ կեսերի հեղինակ է: Անանիա Նարեկացու հանձնադրությամբ գրել է մի աշխատություն, որն իր իսկ ասելով բաղկացած է եղել երեք հատվածից. «Նախ զթիւ Թագաւորացն և զհայրապետացն մերոց», երկրորդ՝ «Ձբաժանումն Վրաց և ի Հայոց միասնութենէ» և երրորդ՝ «Ձմկրտութիւն ազգին որ ծադն կոչի», ինչպես նաև նրանց երկրի, գավառների, գլխավոր գյուղերի, քաղաքների, բերդերի և վանքերի մասին¹⁴: Մեզ հասել են առաջին և երկրորդ հատվածները, իսկ երրորդը մասամբ թերի:

Առաջին հատվածը կազմված է Աստվածաշնչից, Մովսես Խորենացուց, Ագաթանգեղոսից և այլ հեղինակներից քաղված «հասարակաց» ընթերցանության և ուսուցողական նպատակների հարմարեցված շատ ընդհանուր ու համառոտ տեղեկություններից: Սկսելով Ադամից, Նոյից, Սեմից, Քամից, Հաբեթից և նրանց բաժին ընկած երկրներից, հեղինակն անցնում է հայոց առասպելական և պատմական ժամանակների արքաներին, թուրքիկ խոսելով նաև պարսից արքաների և հռոմեական կայսրերի մասին: Դրանց հետ միասնությամբ են փրկվի երևալը, Արգար Թագավորի քրիստոնեությունն ընդունելը և նրան այլ տեղեկություններ: Հատվածի վերջում շարադրված են Գրիգոր Լուսավորչի, Տրդատ Թագավորի, Հովհաննիսյանց կույսերի, ինչպես և Կոստանդին կայսեր հետ կապված գրույցները:

Երկրորդ հատվածը ամբողջովին նվիրված է վրաց եկեղեցու անջատմանը հայ եկեղեցուց, որը «Գիրք թղթոցից» կատարված քաղաքությունամբ և այլ նյութերի ընդգրկմամբ ավելի ամբողջական է, թեև ձեռագրի վերջից մի քանի թերթ պակաս է¹⁵:

13 Ա. Շ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ, Երևան, 1966, էջ 78, 153, 174—175, 201—207, 214—215:

14 Ուխտանեսն Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 14:

15 Ուխտանեսն մեջ է բերում հայոց կաթողիկոսների ավանդատանը (զանձարանում)՝ սլահայանովդ իրերի մի շատ ուշագրավ ցուցակ (տե՛ս երկրորդ հատված, էջ 66):

Հեղինակը նշելով, թե վրաց կյուրիոն կաթողիկոսի հարումը քաղկեդոնականությանը պատճառ դարձավ վրաց եկեղեցու անշատման, նպատակ է ունեցել պատմական անցյալի օրինակով պայքարել քաղկեդոնականության, մանավանդ հայ եկեղեցուց Աղվանքի կաթողիկոսության և Սյունյաց եպիսկոպոսության անշատման դեմ: Հավանաբար նույն նպատակն էր հետապնդում նաև ժագերի (հայ քաղկեդոնականների) մկրտությանը վերաբերող երրորդ հատվածը:

Նման աշխատության երևան գալը X դարի երկրորդ կեսում պայմանավորված էր քաղկեդոնականության աշխուժացմամբ, հայ եկեղեցու ներսում եղած անշատողական ձգտումներով, ինչպես և թոնդրական շարժման ծավալմամբ: Իր կոչումով և աշխարհայացքով կրոնական հեղինակը հանդես է եկել հայ եկեղեցու, նրա դավանանքի և միասնության պաշտպանի դերում:

Ստեփանոս Տարոնեցին (Առաղիկ) ստեղծագործել է X դարի վերջերին XI դարի սկզբներին. նա իր աշխատությունը գրել է Ստեփանոս կաթողիկոսի հանձնարարությամբ և անվանել է «Պատմութիւն տիեզերական»: Այս վերնագրից էլ երևում է, որ հեղինակը հակված է եղել բավարարելու ժամանակի նոր պահանջը և ընթերցողներին ներկայացնելու ընդհանուր պատմության շարադրանք պարունակող պատմական երկ: Եվ մասամբ դա այդպես է, իսկ հիմնական մասով Ստեփանոս Տարոնեցու աշխատությունն, իհարկե, հայոց պատմություն է:

Ստեփանոս Տարոնեցու Պատմությունը բաղկացած է երեք հանդեսից, որոնցից առաջինն ընդգրկում է հնագույն ժամանակները, հասցնելով մինչև հեթանոսական ժամանակաշրջանի վերջը՝ Հայաստանում: Այստեղ ներկայացված են Եգիպտոսի Պտղոմեյան թագավորների, եբրայեցոց պատմությունները՝ բաբելոնյան գերության դարձից հետո, մի գլուխ նվիրված է Աստրեստանեաց, Մարաց և Պարսից թագավորներին: Որից հետո շարադրված է «Հայոց Արշակունեաց թագաւորաց պատմութիւնը» մինչև Տրդատ Գ-ի գահակալությունը:

Այս, ինչպես և դրան հաջորդող երկրորդ հանդեսը խիստ համառոտ մի ծաղկաբաղ է: Ինքը, հեղինակը, խոսելով իր օգտագործած աղբյուրների մասին (որոնք են Հին և Նոր կտակարանները, հույն և հայ բազմաթիվ հեղինակների գործերը), ավելացնում է. «Արդ յամենեցունց ի սոցանէ, իբր ի լայնալիր մարգաց և ի հովտային լեռանց՝ հաւաքեալ ծաղիկս... գեղեցկագոյն գունովքն և անուշահամ հոտովքն՝ բերեալ ընծայ մատուցանեմ...»¹³, «կարճ ի կարճոյ համառօտիւ»¹⁷:

Երկրորդ հանդեսն սկսվում է Տրդատ թագավորի և Հայոց դարձի (քրիստոնեություն ընդունելու) պատմությունից. այնուհետև շարադրվում է հայոց թագավորների, իսկ թագավորության անկումից հետո՝ իշխանների և կաթողիկոսների համառոտ պատմությունը:

Որոշ տեղ է հատկացված նաև Սասանյան արքաների, արաբ խալիֆա-

¹³ Ստեփանոսի Տարոնեցույ Առաղիկ. Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, Էջ 7:

¹⁷ Նույն տեղում, Էջ 58:

ների և բյուզանդական կայսրերի պատմությունը: Առաջինի նման այս բաժինն էլ սոսկ քաղաքություն է նախորդ պատմիչներից, երբեմն բառացի:

Աշխատության հիմնական և շատ կարևոր մասը երրորդ հանդեսն է, որն ընդգրկում է 117 տարվա պատմություն՝ Աշոտ Բագրատունու գահակալությունից մինչև 1004 թ., երբ թագավորում էր Գագիկ Բագրատունին: Այս բաժինն արդեն փաստալից է, քննական և ինքնուրույն: Ինքը՝ հեղինակն այն անվանում է «Պատմութիւն ժամանակաց ինքնախօսութեան»: Այդուհանդերձ, Աշոտ Ա, Սմբատ Ա և Աշոտ Բ Բագրատունի թագավորների ժամանակների պատմությունը շարադրված է Հովհաննես կաթողիկոսի, Շապուհ Բագրատունու պատմական երկերի հիման վրա, իսկ բուն «ինքնախօսությունը» սկսվում է Աբաս թագավորի գահակալությունից և հասնում մինչև Գագիկ Բագրատունու թագավորության 15-րդ տարին, ընդգրկելով 75 տարվա պատմություն (929—1004): Պատմական այս ժամանակաշրջանի համար Ստեփանոս Տարոնեցու երկը մեր հիմնական աղբյուրն է, որն աչքի է ընկնում հարուստ փաստագրությամբ, կատարված մասամբ ժամանակակցի և մասամբ ականատեսի ձեռքով, պարզ ու հստակ լեզվով և հմտորեն: Հեղինակը ճշմարտապատում է. նրա գրվածքը սոսկ ներբողական չէ, և եթե նա զնահատում, երբեմն էլ դժրվատում է արքաներին ու նրանց գործունեությունը, ապա դա՝ հատկապես երկրում հաստատված խաղաղության, շինարարության և տնտեսական ու մշակութային բարգավաճման շարժառիթով: Բայց նա չի խուսափում նաև քննադատական խոսք ասել որոշ իշխանների ու թագավորների, ինչպես օրինակ, Սմբատ Բ Բագրատունու մասին:

Ստեփանոս Տարոնեցին իշխող դասակարգի գաղափարախոսն է, հայ առաքելական (լուսավորչական) եկեղեցու դավանանքի պաշտպանը: Նա կողմնակից է Բագրատունյաց կենտրոնական իշխանության, «հակառակորդ» երկպառակությունների, մանավանդ իր ժամանակներում գործադացող «հերձուածողացն»: Նա ակնարկելով հավանաբար թոնդրակյաններին, կոչ է անում շմոլորվել «հեթանոսների մոլար» խոսքերով, որոնք չեն հավատում և հույս չեն դնում Քրիստոսի հարության, երկրորդ գալստյան և արդար դատաստանի վրա և պահանջում է հեռու մնալ «ի հեթանոսական անհաւատութեանցն՝ ի բազմախաբ հերձուածողացն մոլորութենէ»¹⁸:

Նա վշտանում է նաև Բյուզանդական կայսրության մեջ հայ դավանանքի դեմ քաղկեդոնականների մոլեռանդ հալածանքներից: Այդ հալածանքների հետևանքով քաղկեդոնական հայերը ձգտում էին վերադառնալ Հայաստան և Բագրատունյաց թագավորության մեջ իրենց վանքերը հիմնել:

Ստեփանոս Տարոնեցու «Տիեզերական պատմության» երրորդ հանդեսում հաճախ կարևոր տեղեկություններ կան Վրաստանի, Ափսաղիայի մի քանի անցքերի, Հայաստանի հարևան ամիրայությունների հարձակումների և արշավանքների, ցուցաբերված դիմադրության, Բյուզանդական կայսրության պատմությանը վերաբերող եղելությունների, որոնց թվում արաբական աշխարհի՝ Եգիպտոսի հետ ընդհարումների, Բուլղարիայի դեմ մղված կռիվների, Վարդ Սկլերոսի և Վարդ Փոկասի ապստամբությունների և այլ անցքերի վերա-

18 Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 156:

բերյալ: Այս ամենով հանդերձ, Ստեփաննոս Տարոնեցու երկը մնում է հիմնականում իբրև Բագրատունյաց թագավորության դարաշրջանի փաստալից և ճշմարտապատում պատմություն:

Արխատակես Լաստիվերտցին հանդես եկավ XI դարում, Ստեփանոս Տարոնեցուց մի փոքր ուշ: Նա ծագում էր Կարնո գավառի Լաստիվերտ գյուղից, որը գտնվում էր Արծն քաղաքի մոտ, ուստի և Արծնի մասին խոսում է իբրև հայրենի քաղաքի: Ստանալով ժամանակի համար բարձր կրթություն և վարդապետական գավազան, նա զբաղվում է եկեղեցական գործունեությամբ, միաժամանակ հեղինակելով իր նշանավոր «Պատմությունը», որն ընդգրկում է 1000 թ. մինչև 1077 թ. ձգվող ժամանակաշրջանի իրադարձությունները: Այսպիսով, Արխատակես Լաստիվերտցին, փաստորեն, շարունակել է Ստեփանոս Տարոնեցուն, որի «Տիեզերական պատմությունը» հասնում է մինչև 1004 թ.:

Արխատակես Լաստիվերտցին իր պատմությունն սկսել է գրել 1072 թ., խոր ծնրությամբ հասակում:

Նա ապրել է պատմական մի ժամանակաշրջանում, երբ երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի զարգացումը Բյուզանդական կայսրության, ապա սելջուկ թուրքերի նվաճումների պատճառով տեղի էր տալիս սոցիալ-քաղաքական ճգնաժամին: Այս ցնցումները խորը կնիք են գրել Լաստիվերտցու աշխատության վրա:

Արխատակես Լաստիվերտցու երկը անդրադարձնում է հարցերի երեք հիմնական խումբ՝ նախ Բյուզանդիայի պատմությունը և հայ-բյուզանդական հարաբերությունները, որոնց նա քաջատեղյակ էր, ապա սելջուկ-թուրքերի արշավանքներն ու գործած. ավերածությունները, որոնք նա ողբում է սրտի խոլին կսկիծով և, ի վերջո, թոնդրակյան աղանդավորական սոցիալական շարժումը, որի գաղափարական հակառակորդն էր:

Հարցերի առաջին խումբը ներկայացնելիս հեղինակն առավել արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Վասիլ Բ-ի օրոք տեղի ունեցած դեպքերի, Բյուզանդական կայսրության դեպի արևելք կատարած առաջխաղացման, Դավիթ Կուրապաղատի մահից հետո նրա տիրույթների գրավման և նրանց մի մասի վրա աչք ունեցող Վրաստանի հետ կայսեր ամենայն դաժանությամբ մղած պատերազմական գործողությունների մասին, որոնք ուղեկցվում էին անխնայ ավերումներով և կոտորածներով:

Քանի դեռ Հայաստանում իշխում էր Գագիկ Բագրատունի թագավորը («այր հջօր և յաղթող ի պատերազմի»), խաղաղությամբ էր պահում երկիրը. որը բարգավաճում էր, առաջադիմում էին տնտեսությունը և մշակույթը: Ըստ արժանվույն գնահատելով այս ամենը, հեղինակը դառնությամբ է արձանագրում Գագիկի մահից հետո Բագրատունյաց թագավորության թուլացման և երկիրը նրկու մասի բաժանվելու, Բյուզանդական կայսրությանը կտակելու՝ Պետրոս Կաթողիկոսի ձեռքով «Հայոց կորստեան գիրը» կազմելու փաստերը:

Պատմիչն ավելի հանգիստ է արձանագրում Վասպուրականին Բյուզանդիայի տիրանալու փաստը, այն բացատրելով սոսկ որպես պարսիկներից (թուրքական ասպատակություններից) նեղված վասպուրականցիների տիրույթների փոխանակություն՝ կայսրության ներքին գավառների հետ: Երբ

վասպուրականը, Արճեշը, Բերկրին զավթելուց հետո Բյուզանդական կայսրությունը հարվածներն ուղղում է Բագրատունյաց թագավորության դեմ և 1045 թ. գրավում Անի մայրաքաղաքը, պատմագիրն արդեն կորցնում է հանգիստ ոճը և ողբում Բագրատունյաց թագավորության անկումը: Բագրատունիների աթոռի հաստատությունը խախտվեց և այլևս չվերականգնվեց, թագավորությունը գառը վաճառքի առարկա դարձավ, թագավորը պատվից զրկվեց, դարձավ գերի, կալանավոր, կաթողիկոսական աթոռը այրի նորահարսի նըմանվեց, արքունական ապարանքը ավերվեց և նույնիսկ երկրի զորքերը անտերունջ ցիրուցան եղան, իշխանները հայրենի ժառանգությունը լքելով պանդիրատության դիմեցին, գավառներն ավերվեցին, դարձան հույների ավարի առարկա, շեն ավանները՝ գազանների բնակության վայր... «Ո՛ր սիրտ քարեղէն, որ ոչ լքանի հառաչմամբ և բեկանի հեծեծելով», ողբաձայն բացականչում է հայրենասեր հեղինակը¹⁹:

Լաստիվերտցին անդրադառնում է բյուզանդական կայսրերի զործունեությանը, սկսած Վասիլ Բ-ից մինչև Ռոմանոս Դիոգենեսը և լավատեղյակ բյուզանդական պատմությանը, նկարագրում է ոչ միայն ռազմական արշավանքները, այլև կայսրության ներքին անհանգիստ վիճակը, երբեմն հաղորդելով ուշագրավ տեղեկություններ: Բյուզանդական կայսրության պատմությունը շարադրված է առանց կրքի, հանգիստ, երբեմն բարոյախոսական միջամտություններով:

Վասիլ Բ կայսրի նկատմամբ նա ոչ միայն հանդուրժող, այլև բարյացակամ է, զանց առնելով նրա նվաճողական պատերազմները, դրվատում է նրան իբրև խաղաղություն հաստատողի, որը հոգ է տարել իր բանակը զորեղացնելու և թշնամիներից կայսրությունը պաշտպանելու համար: Ընդհակառակը, նա արհամարհանքով է լցված դեպի Կոստանդին Մոնոմախը²⁰, որը եղավ Բագրատունյաց թագավորության կործանողը. հեղինակը պախարակում է նրան այն բանի համար, որ կայսրության ենթակա երկրներից հավաքած հարկերը փոխանակ երկրի պաշտպանության վրա ծախսելու, անտեղի մսխեց՝ վարելով անառակ և ցուփ կյանք: Նա հիշում է Մոլոմոնի խոսքերը, թե. «թագաւորն արդար՝ կանգնէ զաշխարհս, իսկ անօրէնն կործանէ»:

Այստեղից արդեն Լաստիվերտցին մասամբ անցնում է հարցերի երկրորդ խմբին՝ սելջուկյան արշավանքներին և Բյուզանդական կայսրության անկարողությանը՝ անհրաժեշտ հակահարված տալու նրանց: Հարցերի այս խումբը, կարելի է ասել, գլխավորն է Լաստիվերտցու պատմության մեջ: Մեր պատմադիրը հանգամանորեն նկարագրում է սելջուկյան արշավանքները, որոնք ալիք առ ալիք երիցս հեղեղեցին և ապականեցին Կրկիրը, ավերեցին, կործանեցին հայոց նշանավոր քաղաքները՝ Արծնը, Կարսը, Անին և այլն:

Ոչ ոք այնքան ճշմարտացի և մանրամասն չի շարադրել սելջուկ թուրքերի արշավանքների, նրանց ավերածությունների պատմությունը, նրանց դեմ մղած կռիվները տեղական և բյուզանդական զորքերի կողմից, ինչպես Արիստակես Լաստիվերտցին: Նույնպիսի մանրամասնությամբ նա նկարագրում է

19 Արիստակես Լաստիվերտցի, գլ. Ժ:

20 Նույն տեղում, էջ 37:

նաև Մանազկերտի ճակատամարտը, որն ավարտվեց բյուզանդական բանակի պարտությունով և, որը բախտորոշ, կարելի է ասել, ճակատագրական նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Բյուզանդական կայսրության, այլև ամբողջ Մերձավոր Արևելքի համար:

Արիստակես Լաստիվերտցու քննարկած հարցերի երրորդ խումբը վերաբերում է Թոնդրակյան շարժմանը, որին նա նվիրել է իր պատմության 22—23-րդ գլուխները: Իրեն իշխող դասակարգի և եկեղեցու գաղափարախոս, Լաստիվերտցին ճիշդ ու ջանք չի խնայում սևացնելու, վարկաբեկելու Թոնդրակյան շարժումը, խուսափելով ցույց տալ նրանց ուսմունքն ու գործերը, որպեսզի ուրիշներն էլ չգայթակղվեն²¹, Չնայած դրան, առանց Լաստիվերտցու պատմության, մենք շատ բան չէինք իմանա ժողովրդական այդ նշանավոր շարժման, մանավանդ Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա արևմտյան նահանգներում նրա տարածված լինելու մասին:

Արիստակես Լաստիվերտցու լեզուն հատակ գրաբարն է, բայց և կենդանի, առանց ճոճմամբանությունների. ոճը բանաստեղծական է, իրական պատկերներով հարուստ, ուստի և ազդու, հաճախ հուզական: Նա իր դարի և եկեղեցու հարազատ զավակն է. շատ հաճախ է դիմում Ս. Գրքին՝ այնտեղից մեջ բերված քաղվածքները հարմարեցնելով իր նկարագրած պատմական եղելություններին: Նա ամեն ինչ բացատրում է աստվածային կամքով. իշխանությունն աստծուց է պրծված, բռնություններն ու պատերազմները նույնպես, բայց իրեն պատիժ մարդկանց մեղքերի համար: Ճիշտ է նկատել Մ. Աբեղյանը, որ Արիստակես Լաստիվերտցու պատկերացմամբ մեղավոր է ոչ թե անհատը, այլ հասարակությունը, նրա բոլոր խավերը, խախտվել է հասարակության, ազգի ներքին բարոյական ուժը, որի վրա խարսխված է այն²²:

Արծնի կործանման առթիվ նա ասում է. «Երբանք սորա գողակիցք եղեն գողոց, վրիժագործք և արծաթոյ ծառայք. դատաւորք սորա կաշառաւորք և վասն կաշառոյ գողանային զիրաւնսս»²³, Ով խաբում է ընկերոջը պարծենում է, թե իմաստուն է, ով հափշտակում է ուրիշի հողերը, տունն ու ունեցվածքը, ասում է, թե ես հզոր եմ, հավատքն ու եկեղեցու կարգերն էլ են խախտվել, ոչ թե ընտրությունը, այլ արծաթով են կրոնական աստիճան և պաշտոն ձեռք բերում: Մամոնան՝ արծաթասիրությունն է իշխում՝ աստվածասիրության փոխարեն:

Արիստակես Լաստիվերտցին հաղորդում է շատ ուշագրավ և կարևոր տեղեկություններ՝ քաղաքների ու նրանց ներքին կյանքի տարբեր կողմերի մասին:

Լաստիվերտցու պատմության մեջ զգալի տեղ է գրավում ողբը: Նա ողբում է Բագրատունյաց Թագավորության անկումը՝ երկրի ավերումը սելջուկ Թուրքերի ձեռքով, նրանց անողոր սրածության զոհերին, գյուղերի, գավառների և ծաղկյալ քաղաքների ամայացումը:

21 Յե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, գլ. ԻԳ.

22 Յե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հատ. Բ, Երևան, 1946, էջ 36—37.

23 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 75:

Արիստակես Լաստիվերտցին մեծ գոհունակությամբ, հուզմունքով ու քնարական բանաստեղծականությամբ է խոսում հայրենի երկրի առաջադիմության մասին: Եվ նույնքան մեծ է նրա վիշտը, զորեղ նրա ողբը, որքան ողբերգական ու ծանր է եղել նշանակալից զարգացման հասած երկրի անկումը:

* * *

IX—XI դարերի պատմության համար կարևոր աղբյուր են նաև «Գիրք թղթաց»-ում զետեղված մի քանի փաստաթղթերն ու գրությունները, որոնք տեղեկություններ են հաղորդում հայ-բյուզանդական հարաբերությունների, մասնավորապես դավանաբանական հարցերի վերաբերյալ, իսկ Գրիգոր Նարեկացու Կճավա վանքին գրած թուղթը²⁴ թոնդրակյան շարժման գաղափարախոսության արժեքավոր վավերագիր է:

Թոնդրակյան շարժման կապակցությամբ շատ կարևոր հարցեր են շուրջված նաև Գրիգոր Մագիստրոսի մի քանի թղթերում: Նրանցից ենք իմանում այդ շարժման տարածված լինելը Անի քաղաքում: Գրիգոր Մագիստրոսը ոչ միայն թոնդրակյան շարժման գաղափարական կատաղի հակառակորդն էր, այլև անողորմ ճնշողը:

Վերջապես նշենք, որ պատմագիտական, վավերագրական արժեքավոր աղբյուրներ են IX—XI դարերի Վիմագիր առձանագրությունները: Եթե V—VII դարերից մեզ հասած արձանագրությունները գերազանցապես շինարարական բովանդակություն ունեն, ապա IX—XI դարերում նրանք հաճախ տեղեկություններ են հաղորդում հասարակական կյանքի տարբեր կողմերի, հողային և ինչքային հարաբերությունների, չրի օգտագործման, հարկերի ու տուրքերի, արհեստների, առևտրի, դրամական շրջանառության, քաղաքների ներքին կյանքի, քաղաքային վարչության վերաբերյալ:

IX—XI դարերի հայ պատմագրության նշանակությունը դուրս է գալիս զուտ հայկական շրջանակներից, ստանալով մեծ արժեք նաև հարևան երկրների ու պետությունների պատմության ուսումնասիրության համար: IX—XI դարերի հայ պատմագրությունը կարևոր տեղ է գրավում անցյալի հայ հասարակական մտքի պատմության և ընդհանրապես հոգևոր մշակույթի պատմության մեջ:

²⁴ «Գիրք թղթաց», էջ 488—505: